

Przestrzenie, których już nie ma

Памієч в пофудниowej i zachodniej
Словіаншчизніе

Јелена Ђ. Марићевић (Универзитет у Новом Саду)

Плава цамија Милорада Павића као облик књижевног сећања на *Проклету авлију* Иве Андрића

„Гуслар је као што ваш преноси тифус, преносио
мудрост, која кружи по народу као зараза, јер
Болест је истина!“ (М. Павић, *Предео сликан чајел*)

„Ја сам то!“ (И. Андрић, *Проклета авлија*)

Непосредно после смрти Милорада Павића (новембра 2009), Јасмина Михајловић написала је дирљив чланак „Живети за књижевност до последње струне свог DNK“¹, о његовим малим читалачким и писалачким ритуалима. Између осталог поменула је како је последња књига коју је Павић читао била *Травничка хроника* (1945), Иве Андрића. Овај податак није занемарљив када је реч о српском нобеловцу и аутору *Хазарског речника* (1984). Најпре, о Андрићу и Павићу ретко се говори у истом контексту, мада треба поменути да је 2002. године Павић добио Андрићеву награду. Када је тим поводом Јован Делић написао пригодан текст „Сродност антипода“², управо је потцртавао њихове међусобно супротстављене поетике – Андрићев *реализам*, Павићеву *фантастику*.

¹ Ј. Михајловић, *Живети за књижевност до последње струне свог DNK*, [у:] *Павићеви палимпсести*, ур. С. Дамјанов, Бајина Башта 2010, с. 165–169.

² Ј. Делић, *Сродност антипода*, „Књижевност“, 2002, бр. 10-11-12, с. 1023–1026.

До сада уочене сродности између ова два писца, углавном, тичу се структурних приближавања романа *На Дрини ћуприја* (1945) и *Хазарског речника*, и то посве грубо предочена³, те суптилног указивања на „Лик јунака који слуша код Андрића и Павића (Постмодернистичку верзију андрићевске традиције)“⁴. Најпосле, вредно је поменути и повлашћени мотив градње, те јунаке градитеље (задужбинари, неимари, дунђери) код оба писца, какви су били примера ради Мехмед-паша Соколовић и његов мост на Дрини, султан-Ахмед и Плава џамија, „Људи-мостови“ сопствених раскола, били они оличени као „црна пруга“ или „густа мисао“. Тај раскол, понор у себи преносили су и на неимаре који би отелотворавали њихове задужбинарске замисли и у њих уткивали и део сопственог бића.

Градња је за Андрића значила извесно олакшање јунака од својеврсних „болести“ (трагичног процепа личности) са којима би се појединац суочавао, за Павића, пак, значила је коб. И мада у роману (или новели) *Проклета авлија* нема директног помена о градњи, може се рећи да је сама Авлија, цариградски затвор (петнаестак приземних или једносратних зграда, повезаних високим зидом са стрмим двориштем неправилног облика)⁵ заправо простор који се у зависности од прилива и одлива затвореника увек изнова мења (тј. изнова гради), те да ову грађевину чине превасходно људи у њој или још прецизније – приче које они причају, а истовремено – она је накарадно отелотворење душе њеног управника Латифаге, званог Караћоз. Простор као што је Авлија чине затвореници најразличитијих профила, занимања, вероисповести и степена кривице, које повезује како нека врста колективног лудила, „када дува млак и нездрав јужни ветар, који доноси задах морске трулежи, градске нечистоће и смрада из невидљивог пристаништа“⁶, тако и у најширем смислу схваћена реч – болест: лудило, лудило од величине, зараза, тешка излечивост, поремећеност, болест од жалости, болесна неповерљивост, болест

³ О. Радловић, *Интертекстуална прожимања романа „На Дрини ћуприја“ и „Хазарског речника“*, [у:] *Андрићева ћуприја*, ур. Б. Тошовић, Грац-Бања Лука-Београд 2013, с. 527–539.

⁴ П. Рудяков, *Лик јунака који слуша код Андрића и Павића (Постмодернистичка верзија андрићевске традиције)*, [у:] *Модерно у прозном дискурсу српске књижевности 20. века*, Београд-Нови Сад-Тршић 1995, с. 77–81.

⁵ И. Андрић, *Антолозијска едиција Десет векова српске књижевности: Иво Андрић I: На Дрини ћуприја/Проклета авлија*, прир. С. Гордић, Нови Сад 2010, с. 265.

⁶ *Ibidem*, с. 268.

од читања књига, нездрава маштања, силасци с ума... Све су ово само неки од облика ове речи, неретко употребљени у Андрићевом роману, те се стиче утисак како је ово једна од кључних, ако не и одлучујућих речи за схватање дела.

Пишући о приповедачкој естетици Иве Андрића, Иво Тартаља⁷ наводи Валеријев афоризам у стиху на тему поезије: „Тражим реч која је: / женског рода, од два слога, / има ре или еf /сугласником завршава, / и синоним је напуклине, раздвајања; / и није учена, није ретка. / Шест услова – најмање“. Иако се овде ради о француском језику и Валеријевој замисли, рекло би се да Андрићева повлашћена реч „болест“ одговара готово свим поменутиим условима, које је навео француски песник. „Болест“ је управо онај детаљ, оно место преламања *Проклете авлије* у „Плаву џамију“.

Место у Андрићевом роману, које представља двоструки врхунац постигнут ефектном речју „болест“, јесте тренутак када је фра Петар уобразио да види и разговара са „Џем-Ћамилом“, затвореником Ћамилом, који се поистоветио са сином султана Мехмеда II Освајача: „Даће бог, оздравићеш ти од те твоје болести и још се у здрављу и на слободи сваког добра и сваке љепоте нагледати. А он само обара главу. – Не могу ја – каже – добри човјече оздравити, јер ја и нисам болестан, него сам овакав, а од себе се не може оздравити“⁸. Ћамилова „болест“ корен је имала најпре у пореклу – дете старог Турчина и младе Гркиње, дакле, у себи је носио два супротстављена света, а он сам – био је мост који их је „спајао“. Његово поистовећивање са Џем-султаном (сином турског султана и Српкиње) било је, ма колико наизглед „болесна“, заправо природна и нормална ствар, будући да га је могла „разумети и прихватити“ једино особа, која попут њега у себи спаја „две обале“: „Васколики обитавани и познати свет, подељен на два табора, турски и хришћански, нема за њега прибежишта“⁹. Отуда је уточиште нашао у проучавању историје и том идентитету. Јер, како је то Борислав Михајловић Михиз запазио непосредно после појављивања Андрићевог романа (1954), Ћамилово признање: „Ја сам то!“, јесте у нашој литератури до тада написана

⁷ И. Тартаља, *Приповедачева естетика. Прилог познавању Андрићеве поетике*, Београд 1979, с. 259.

⁸ И. Андрић, *Проклета авлија...*, с. 313.

⁹ *Ibidem*, с. 303.

„најдубља страница о томе како су блиске, идентичне судбине људи без обзира на векове и степенице друштва који их деле“¹⁰.

У ред људи који у себи носе коб непомирљиве подвојености, спада и неимар из Павићеве приче *Плава џамија*. За разлику од Ђамила који је син богатог Турчина и Џем-султана, Павићев неимар налази се на неупоредиво нижој друштвеној лествици и поврх свега – неписмен је. То га, међутим, не удаљава од Андрићевих јунака. Павићев градитељ је, наиме, „Србин из Босне, чија је породица додуше већ у петом колену исповедала ислам“¹¹. Самим тим, подложен је некој врсти „обољења“ од кога пати и Ђамил-Џем,¹² што се врло експлицитно и наводи у контексту савета које му даје муфтија пред одлазак у Цариград (али и по повратку): „Ти идеш у велику даљину, такву да је се човек може само сетити, а не и оптрчати је – рече му муфтија – али, упамти једно: ко се од себе излечи, пропашће“¹³.

Управо ово место у Павићевој приповеци, директно погађа суштину проблематике и доводи у питање каквоћу „болести“ од којих пате ови, рекло би се трагични јунаци. У исто време, ради се о „лудилу вишег реда – донкихотском и хамлетовском“¹⁴, или можемо прихватити и тумачење Милослава Шутића по којем „над тзв. патогеним елементима [Ђамилове личности] ипак претежу црте ‘homo esteticus-a’, психолошког типа описаног у естетици и критици Карла Густава Јунга и Едуарда Шпрангера“, или се, пак у истом чланку, доводи у везу са Кантовом категоријом „безинтересног свиђања“¹⁵. У сваком случају, ради се о једноставним језиком говорећи – уметничким душама¹⁶, које проналазе свој врхунски израз, без обзира на

¹⁰ Б. Михајловић Михиз, *Иво Андрић: „Проклета авлија“*, [у:] *Од истог читаоца*, Београд 1956, с. 299.

¹¹ М. Павић, *Плава џамија*, [у:] *Српске приче*, Београд 1985, с. 118.

¹² Када се Ђамил поистоветио са Џем-султаном, у фра Петровој свести постао је „Џем-Ђамил“, међутим, определили смо се да Ђамилову располућеност у раду илуструјемо полусложеницом Ђамил-Џем, будући да је син Турчина и Гркиње од Ђамила постао Ђамил-Џем, а када се потпуно поистоветио са Џемом, нестао је. Дакле, тај однос у полусложеници пратио би преображај.

¹³ М. Павић, *Плава џамија*... , с. 119.

¹⁴ С. Гордић, *Од локалне хронике до велике метафоре о свету и човеку*, [у:] *Антолојјска едиција Десет*... , с. 20.

¹⁵ М. Шутић, *Андрићева прича о „естетском човеку“: један вид пишчеве архетипске естетике*, „Летопис Матице српске“, 2007, год. 183, књ. 479, св. 5, с. 800–829.

¹⁶ Треба рачунати и на схватање уметника као болесне особе, меланхоличне личности, која је управо као таква – супериорна, изузетно, осетљиво и креативно биће (уп. С. Зонтаг, *Болест као метафора*, прев. З. Миндеровић, Београд 1983, с. 38).

образовање, али које сав стваралачки импулс црпе из провалија сопствених бића, постајући „манијаци својих страсти“¹⁷.

Интересантно је да и Андрићев Ћамил-Џем и Павићев неимар поред себе имају духовнике – хришћанског фратра Петра и муфтију „са брадом у шаци“¹⁸. О Ћамил-Џемовој и неимаревој „болести“ сазнајемо управо у њиховом присуству или од њих самих. Павићево претакање Ћамил-Џемових речи да се „од себе не може оздравити“ у муфтијине „ко се од себе излечи, пропадне“, нису пуко преузимање ове проблематике, већ самосвојан облик књижевног сећања, чак и полемисања са *Проклетом авлијом*. Најпре, иако се обе мисли односе на исту суштину (човек је „болестан“ од себе), оне не носе исту поруку и што је такође од важности – „оздрављење“ је замењено синонимом „излечење“. У случају „оздрављења“, „болест“ се негира и стање се посматра као природно, потенцијално здраво, тј. својствено бићу човека. Павићево „излечење“ подразумева постојање лека за „болест“ личности:

Има ли лека? – крикну најзад престрављени неимар. – Има, али је до њега тешко доћи колико до душе човечије. Мораш наћи другог султана и џамију, исто тако велику као што је Плава џамија у Цариграду. И ту где је нађеш, у Дамаску или Јерусалиму, свеједно, мораш, боравећи у тој џамији десет година и свеједно пиљећи у њу, сазидати према тачној мери те џамије цркву с крстом на врху, синагогу, или било шта друго, купатило, ако ти је баш ћеиџ...¹⁹.

Разлика је утолико израженија, уколико имамо у виду да је Ћамил-Џемов раскол више суптилније патинираности, јер је поврх свега овај човек и учењак и уметник и крхкија душа. Павићев „мучаљив“ неимар, будући неписмен, лишен је свесног разумевања онога што гради и ствара, дела спонтано и по осећају, њега покреће нагон „манијачка страст“, не сопствен већ султан-Ахмедов „сан о џамији над џамијама“, као о „песми над песмама“, те је тако његов трагичан раскол бића одређен пре свега – „чудним недугом у себи“²⁰.

И иако се чини да се однос „болести од сопства“ тиче односа Ћамил-Џема и неимара, она се помера и преноси и на просторе које они

¹⁷ С. Гордић, *op. cit.*, с. 19.

¹⁸ М. Павић, *Плава џамија...*, с. 118.

¹⁹ *Ibidem*, с. 125.

²⁰ *Ibidem*, с. 124.

граде или где бораве, а који их преображавају. Необичне Ћамилове „плаве очи“²¹, као да су се преточиле у Павићеву Плаву џамију или небо изнад ње. Неписмени немар, наиме, градио је Плаву џамију, тако што је „удаљујући се од Свете Софије и учећи напамет сваки њен угао и прозор, урезао у сећање и исечак неба који уоквирује огромно кубе и његове ивице, исечак који се, једном виђен, не може заборавити. Јер није свеједно иза какве ствари или бића остаје празнина“²². Да није свеједно, сведочи и небо изнад проклете авлије: „Из Авлије се не види ништа од града ни од пристаништа и напуштеног арсенала на обали испод ње. Само небо, велико и немилосрдно у својој лепоти (...) тек по неки вршак непознате џамије или џиновског кипариса иза зида“²³. Небо је, дакле, увек лепо, само је „исечак неба“ изнад Авлије и џамије другачији. Ћамил-Џемове „плаве очи“ не припадају Авлијином небу, оне су „исечак“ изнад неба његове душе, тј. његове „плаве џамије“. Будући да је султан-Ахмедова џамија рађена по моделу Аја Софије коју управо карактерише подвојеност: „Гледала су га с њих лица Христоса и Богородице, а уз њих су и преко њих били постављени кожни штитови са сурама ‘Курана’“²⁴, „празнина“ која остаје иза Ћамил-Џема и Плаве џамије (алиас Аја Софије) чини се готово истоветном.

Такође, некакав вид текстуалног отелотворења симбола „плаве џамије“, у *Проклетој авлији*, јесте тренутак када Ћамил признаје да је Џем: „Ја сам то!“²⁵. Ово признање као да се може поистоветити са величанственом, сакралном грађевином и стога што га је Ћамил изрекао „створено и гордо (...) тврдим гласом“²⁶. Ако, најпосле, ово запажање упоредимо са Тартаљиним виђењем овог средишњег тренутка у роману:

Место које је приликом писања књиге нарочито дуго стајало ‘неодгонетнуто’, као трајан изазов, и на које се писац упорно враћао, било је оно где Ћамил најзад отворено и одлучно поистовећује себе са Џем-султаном. Концепција дела

²¹ И. Андрић, *Проклета авлија*..., с. 283.

²² М. Павић, *Плава џамија*..., с. 121.

²³ И. Андрић, *Проклета авлија*..., с. 267.

²⁴ М. Павић, *Плава џамија*..., с. 120.

²⁵ И. Андрић, *Проклета авлија*..., с. 306.

²⁶ *Ibidem*, с. 306.

*је ту епизоду безусловно изискивала; иступено поље за њу било је резервисано; празнину је требало испунити*²⁷,

можемо стећи утисак да су сви становници Авлије (и њихове приче) само „искривљено“ и страшно небо изнад Ћамил-џамије, која се стварала испуњавањем „празнине“ око ње. Изван овог видокруга био би само фра Петар, који је био најближи Ћамил-Џему, заправо једини човек (и то свештено лице) који је успео да уђе у Ћамил-џамију²⁸ и да га она промени (Ћамил-Џема је сањао, привићао му се). Такође, фра Петар уједно је и градитељ Ћамил-џамије, ако имамо у виду да је он главни наратор и објединитељ приче о Ћамил-Џему, а у исто време и залог трајања и постојености, чврстине те приче, будући да његово име Петар значи камен. Овим обртом размишљања, запажамо да се у Павићевом неимару прожимају како Ћамил-Џем, тако и фра Петар (духовни син и духовни отац).

Недостаје само Свети Дух, а можда је Свети Дух заправо сама постојана, а лелујава Прича фра Петра, коме је духовни син нестао, не би ли се синовљева душа настанила у његовим привидима, сновима или у оном загонетном „младићу поред прозора“. Свето Тројство приповедања, овако предочено, води нас у бар два рукавца размишљања. Један рукавац тиче се тројице младића који (заједно са седам девојака) приповедају новеле у Бокачовом *Декамерону* (1350–1353), а који од тога праве свечаност и причају на задате теме. Ћамил-Џем и фра Петар имали су, такође, свој церемонијал причања: „Почињало је сваког јутра готово у исти сат, као нека утврђена церемонија, и трајало је са два-три краћа прекида све до пред вече“²⁹. То је трајало „пет-шест“ дана, с тим да је „већ трећег дана била испричана цела историја“ о Џем-султану, а онда је „почело причање издвојених призора са свим појединостима“³⁰, као нека врста провере већ испричаног или „наградне темеља“ приче. И Павићев неимар стављен је пред проверу „трећег дана“ – његова грађевина морала је да се процени трећег дана, а не одмах, што нам је саопштено епизодом у Мисир базару са трговцем мирисима: „када купац [неимар] то учини [опроба мирис]

²⁷ И. Тартаља, *op. cit.*, с. 260.

²⁸ Уколико прихватимо могућност сагледавања Ћамилове подвојене личности, којој је узор Џем-султан, као Плаве џамије, којој је узор Аја Софија, онда бисмо Андрићевог јунака могли илустративно назвати Ћамил-џамија.

²⁹ И. Андрић, *Проклета авлија*..., с. 302.

³⁰ *Ibidem*, с. 301.

и хтеде да помирише, продавац га задржа. – Не данас, господине, не данас! Кроз три дана! Тада ће се прави мирис испољити. И трајаће колико један зној³¹. Кроз три дана је и фра Петар осетио прави мирис Тамил-Цемове приче или – „проценио је“ Тамил-цамију.

И, Христос је по Светом Писму васкрсао (по други пут се чудесно родио) трећег дана, што није неутемељено у Павићевој причи и то на, рекло би се, врло пажљиво одабран начин – симболику Његовог првобитног рођења:

Када је најзад здање било подигнуто и када зидари затворише кубе, пошто је неимар најпре кроз отвор на врху ухватио оком полумесец и звезду, он се врати још једном у Свету Софију и загледа се у њену неизмерну висину. Тамо, окачено о ланац што држи кандила, висило је нешто обло и бело у мраку кубета. Друго је посматрао и распитивао се док није сазнао шта је. Било је то нојево јаје. Не знајући чему служи, али знајући коме служи, неимар нареди да се у новој џамији окаче два таква нојева јајета³².

Нојево јаје у средњовековној и ренесансној симболици сматрано је симболом Христовог безгрешног зачећа и рођења³³, а уз то и Христова природа је подвојена – он је истовремено и Бог и човек. Отуда је и Павићев неимар из 17. века „постао хришћанин“, тј. поново се родио (а „оболео“ од себе), постао део другог (за њега „новог“) света. Ствар постаје додатно интригантнија, будући да се сматра да је и најстарији глобус начињен од нојевог јајета, да потиче из 16. века и да су на њему уцртани простори Новог света, угравирани детаљи две Америке.

На уштрб стварања нових светова, нужно они стари нестају или постају невидљиви. Византијски Константинопољ, кога је освојио управо Цем-султанов отац 1453. године, престао је да постоји као хришћански епицентар. Управо од половине 15. века до половине 16. века трајао је период тзв. Великих географских открића, што је допринело даљим радикалнијим променама на светској сцени. Али 16. век, век је Сулејмана Величанственог (1494–1566), за време чије владавине Османска империја досеже своје врхунце. Павићев неимар је из 16/17. века и гради чувену Плаву џамију или султан-Ахмедову

³¹ М. Павић, *Плава џамија...*, с. 123.

³² *Ibidem*, с. 123.

³³ Ј. Belamarić, *Ovum Struthionis, simbol i aluzija na škrinji sv. Šimuna u Zadru (1380) i na pali Pjera della Francesce za Federica da Montefeltra*, „Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji“, 1992, 32, с. 321.

цамију (1606–1609). Чини се, дакле, да су узрочно-последичне историјске околности додатно повезале Андрићев роман/новелу и Павићеву причу; поготово ако имамо у виду и подразумевани историјски тренутак у који је смештен Андрићев цариградски затвор (Авлија), што се може закључити из „чињенице да и садашњи султан има брата ког је прогласио малоумним и ког држи у заточењу“³⁴. Није тешко у Абдулхамиду II (1842–1918) препознати „садашњег султана“, а у Мурату V (1840–1904) „брата у заточењу“, а историјског побратима Џем-султана и Ђамил-Џема. Као што је један свет био на заласку (боље рећи – пропасти) 1453. године, тако се и тада створени поредак сила нашао пред прекретницом крајем 19. и почетком 20. века, када се динамичније осећају последице колонијалног поретка насталог после Великих географских открића, те када се наслуђује Велики рат (1914–1918) и стварање нове слике света, са чије сцене сада јењава Османска империја, што је и историјски и симболично присутно у години смрти Абдулхамид II која се подудара са годином окончања Првог светског рата.

Шта је друго онда *Проклета авлија*, ако не и сећање не само на конкретан простор затвора кога свакако тамо више нема, него и на „просторе“ оних душа које су тамо изгубљене? То би могло да буде једно објашњење за коначан нестанак Ђамила,³⁵ јер не само да је „Џем у њему убијао Ђамила, а Џем није могао постојати“³⁶, него су Ђамила дотукли иследници, а његову душу прогутао је простор затвора. Отишла је у свет Карађозових сенки, а сећање на простор његове душе, која је била налик на плаву цамију, изградио је фра Петар, како заувек не би остала избрисана и изгубљена, као „гроб, са белим каменом без натписа [који] не говори ни о чему, па ни о царевима“³⁷. То је био начин и да фра Петар сачува себе нормалним, будући да је окружен најразличитијим појавностима „болести“ које харају Авлијом. Отуда фра Петар (духовни отац) сублимира у себи и

³⁴ И. Андрић, *Проклета авлија*..., с. 286.

³⁵ Претварање Ђамила у Џема, резултирало је нестанком Ђамила јер Џем није могао да буде. Тај процес, процес је његове болести и може се илустровати дефиницијом данас све учесталије болести рака: рак је множење ћелија „не-ја“, које замењују човеково „ја“ (уп. С. Зонтаг, *op. cit.*, с. 67). Нестанком Ђамила, нестао је и Џем који га је „прождрао“, као што смрћу човека, нестаје и рак јер нема над киме да више метастазира.

³⁶ И. Андрић, *Мостови*, „Политика“, I 1933, 6-7-8-9, бр. 8858, с. 12.

³⁷ *Idem*, *Проклета авлија*..., с. 307.

тројицу приповедача Бокачовог *Декамерона*, који су десет дана провели у причању на имању, склоњени (а окружени) кугом која се ширила Фиренцом.

У његовој се подвести, да потцртамо још једном, обликовала поента коју је изрекао привид Ђамил-Џема – од себе се не може оздравити! Управо ова поента, делује да може да буде натпис Андрићеве новеле, као што може и Павићева – ко се од себе излечи, пропашће! налик на оне натписе који се могу прочитати и у *Декамерону*. Овако осмотрено, Андрићеву и Павићеву поенту можемо довести у везу са некада веома популарном „теоријом о соколу“, Паула Хајзеа, која је садржала следеће принципе:

(...) предност оној новели чији је основни мотив најјасније заокруљен (...) ако се успе да се обухвати садржај у неколико редака, онако како су стари Италијани давали кратак натпис својим новелама, који је обавештеном читаоцу већ у клици откривао специфичну вредност теме (...) о изненадном преокрету који новели треба да да заокруљеност и осигура језгровитост и драмску напетост (...) Хајзе сматра да свака новела треба да има свог 'сокола' (...) Хајзеова 'теорија о соколу' била је врло позната, често коментарисана и прихватана у оној смислу да је новела 'затворена форма', која се одликује најстрожим уметничким обликовањем и стилизацијом, чиме се емпиријски случај згушњава на нужни главни мотив са поентом³⁸.

И код Андрића и код Павића присутна је језгровитост и драматичност поенте, заокруљеност мотива „болести од сопства“, тј. централног признања „Ја сам то!“, које оличава онај „преокрет“, настао у души Ђамила, тј. неимара. Не само да Андрићева и Павићева поента имају везе са Хајзеовом „теоријом о соколу“, већ је и Јован Делић сагледавао Павићеве поенте као: одгонетке, нумеричке загонетке и одгонетке, митске парадоксе, вишестрана огледала и тумачења тајног знака, двоструке поенте, лирске епифаније, па је тако поенту „Плаве џамије“, управо назвао лирском епифанијом, која се „памти као афоризам“³⁹. Ова поента, без обзира на то што је у суштинској вези са Андрићевом, може се приближити и одређењу кончета, схваћеног као зачудна опаска скупљена у кратку изреку, а која представља

³⁸ Д. Живковић, *Лаза Лазаревић и Хајзеова „теорија о соколу“*, [у:] *Српска књижевност у европском оквиру*, Београд 2004, с. 280–281.

³⁹ Ј. Делић, *Прича и поента. О поенти у причама Милорада Павића*, [у:] *Павићеве палимпсести...*, с. 36.

велики украс стила, чија је лепота у новини. На основу начина на који барокни теоретичари описују кончета, можемо закључити да су их сматрали својственим поезији⁴⁰. Отуда се и Делићево одређење – лирска епифанија – може сматрати утемељеним, али и непотпуним.

Посебну пажњу привлачи и краћи чланак Милорада Павића „Андрић и једна песма из XVIII века“⁴¹, у коме се указује на податак да је тада (1976) часопис *Књижевност* објавио текстове из хартија Андрићеве књижевне заоставштине, међу којима се нашло, по њему „незаобилазно штиво када је реч о овом писцу“ – *Знакови поред пута*, који ће допринети бољем разумевању Андрићеве поетике. Као значајан пример, навео је Андрићеву дефиницију пословице, која по њему обухвата у сажетом виду читаву теорију пословице. Чини се заправо да се Павићево белетристичко приближавање Андрићевој поетици, може сагледати и у светлу његових првих читања и фасцинација *Знаковима поред пута*. Не само да смо на идеју о овој компаративној студији дошли преко „знака поред пута“ (поенте), већ се у Андрићевим *Знаковима поред пута*, налази клица и Павићевог „романа за љубитеље укрштених речи“ *Предео сликан чајем* (1988):

Радећи на једној малој приповеци дошао сам на ову мисао: приповетка лежи у мени готова и цела, али неодгонетнута; рад на њој има неке сличности са 'укрштеним речима'. Писац открива поједина места, прескаче она која не може одмах да погоди и оставља их за доцнији срећнији тренутак, али се стално враћа на њих. Најпосле, кад су две трећине места дешифроване рад постаје све лакши, нејасна места се откривају сама. Тако дођемо до тренутка кад се цела прича склопи и добије свој тун смисао⁴².

Сродности се, међутим, не завршавају на формалном нивоу – „укрштене речи“, већ се додатно естетизују тиме што је Павићева приповетка „Плава цамија“, постала саставни део романа *Предео сликан чајем*, представљајући простор црног поља „романа-укрштених речи“. Тиме је *Предео сликан чајем* постао нови простор сећања на *Проклету авлију*, а можда је *Проклета авлија* и „коначно решење“ овог романа – не само због „Плаве цамије“, већ и снега који пада у собу преображеног Атанасија Разина (негдашњег Свилара) саглашавајући

⁴⁰ М. Зоговић, *Књижевно-теоријска мисао барока у Италији XX века*, [у:] *Барок: књижевна теорија и пракса*, Београд 2007 с. 17–18.

⁴¹ М. Павић, *Андрић и једна песма из XVIII века*, [у:] *Историја, стил, стил*, Нови Сад 1985, с. 247–253.

⁴² И. Андрић, *Знакови поред пута*, СД, књ. 14, Београд-Загреб-Сарајево-Љубљана-Скопље 1976, с. 287.

се са снегом који чисти његов отац Фјодор Алексејевич у некој руској забити где „од човека остају само мразоболне уши“⁴³. Није ли то онај снег који пада на почетку и крају *Проклете авлије*, који се „шири као океан и све претвара у хладну пустињу без имена и знака“⁴⁴? Мотив снега, може бити, оличава однос између Тамила и фра Петра (духовног сина и духовног оца) и Атанасија Разина (Свилара) и Фјодора Алексијевича (биолошког сина и биолошког оца).

Док је Атанасије био Свилар, био је човек „првог погрешног корака“ (идиоритмик који се бавио занимањем општежитеља – архитектуром), баш као и неимар, Тамил или Џем-султан: „човек кратка века, зле среће и погрешног првог корака“⁴⁵. Поставши Разин, не само да се његово име Атанас могло писати – Сатана, већ се његов преображај може илустровати и на следећи начин – као када би Џем постао Бајазид, а Тамил на пример Карађоз. Пошто до демонског преображаја код Тамила није дошло, он је нестао, с тим да је фра Петар „уловио“ његову душу у Причу, као Плакида – јелена са крстом уместо рогова на глави. Исти Плакида нашао се у другом црном пољу романа *Предео сликан чајем*, али као расцепљена личност на добру и лошу страну: Плакиду и аветињску звер, које обједињује „мало снега на трепавицама“⁴⁶.

Треће и последње црно поље романа *Предео сликан чајем* испуњено је причом „Блато“, која ефектно поентира – како смисао целине коју чине три црна поља – тако и сећање на *Проклету авлију*. Очи Амалије Ризнић биле су, наиме, сребрнкасте или као снег ведрац, а када је и она „оболела од себе“, можемо рећи да се тај снег отопио, а да је после снега остало „блато“ у очима (тј. души). Амалија Ризнић такође је подвојена личност: „била је друга у породици са таквим именом и презименом“⁴⁷, а њена најчешћа мисао била је да је лепота – болест. Међутим, за бољку њене душе постојао је лек – Мачије блато. Непосредно пред долазак на место излечења „падао је снег, зинеш и завеје ти језик“⁴⁸, а када је пристигла јутро је било бистро „као да свиће пето

⁴³ М. Павић, *Предео сликан чајем*, Београд 2012, с. 134.

⁴⁴ И. Андрић, *Проклета авлија...*, с. 316.

⁴⁵ *Ibidem*, с. 294.

⁴⁶ М. Павић, *Предео сликан чајем...*, с. 346–349.

⁴⁷ *Ibidem*, с. 161.

⁴⁸ *Ibidem*, с. 177.

годишње доба⁴⁹, Амалија Ризнић нашла се у Србији, на „ваљаној земљи; [која] може жива човека родити⁵⁰ и загазила је право у блато, „у спасоносни хлад своје црне и масне земље“⁵¹. Дакле, долазимо до закључка да једино родна земља – Србија (али и српска књижевност), натопљена (истоболном) крвљу предака који у себи носе расколе постојања (гене и Срба и Турака, вере и једних и других) може „излечити“; може разумети бол двојаког постојања и може примити човека у себе, а онда евентуално и поново родити!

Земља („блато“) као лек, одговор је Милорада Павића на изазов „болести од сопства“. Нећемо погрешити ако назнаке овог лека потражимо и код Иве Андрића,⁵² у његовом есеју „Земља, људи и језик код Петра Кочића“⁵³, тј. у лековитој обједињености земље, људи и језика. Да наведемо Павићев пример Амалије Ризнић која у јесен говори немачки, зими пољски или руски, с пролећа грчки, а само у лето српски, и која „скита по свету и не држи је место“⁵⁴ и схватићемо њену коб. Андрићев есеј, међутим, пронашао је свој корелат и у студији Мирослава Егерића „Земља, људи и језик у ‘Коренима’“⁵⁵, што је интересантно уколико имамо у виду да је роман *Корени* Добрице Ћосића 1954. године добио НИН-ову награду за роман године, а да је Андрићева *Проклета авлија* у тој конкуренцији остала ненаграђена или ипак – награђена „Плавом џамијом“, књижевним дугом који је вратио Милорад Павић.

⁴⁹ *Ibidem*, с. 178.

⁵⁰ *Ibidem*, с. 179.

⁵¹ *Ibidem*, с. 180.

⁵² Пишући о актуелности Андрићевог дела данас, Милорад Павић истиче да су се Андрићеви списи променили, јер се сада обрађају другачијој логици и другачије звуче. Ипак, без обзира на новонастале промене у сфери књижевности (нелинеарно писмо, женско писмо, 3D уметност), Андрића треба читати макар „са горким осећањем победничког пораза“ (видети: М. Павић, *Андрић данас*, [у:] *Роман као држава и други огледи*, прир. Ј. Павић, Београд 2005, с. 75–76). Морамо му вратити књижевни дуг: „За једну ноћ – једна добра реченица“. Управо је једном добром реченицом – ко се од себе излечи, пропашће – Павић вратио дуг Андрићевој – од себе се не може оздравити!

⁵³ И. Андрић, *Земља, људи и језик код Петра Кочића*, [у:] *Изабрана дела*, прир. Р. Симовић, Београд 2006, с. 200–203.

⁵⁴ М. Павић, *Предео сликан чајем...*, с. 161, 179.

⁵⁵ М. Егерић, *Земља, људи и језик у „Коренима“*, [у:] *Дела и дани 2*, Нови Сад 1982, с. 117–140.

Библиографија

42

Извори

- Андрић И., *Мостови*, „Политика“, I 1933, 6-7-8-9, бр. 8858.
- Андрић И., *Знакови поред пута*, СД, књ. 14, Београд-Загреб-Сарајево-Љубљана-Скопље 1976.
- Андрић И., *Земља, људи и језик код Петра Кочића*, [у:] *Изабрана дела*, прир. Р. Симовић, Београд 2006.
- Андрић И., *Антологијска едиција Десет векова српске књижевности: Пво Андрић I: На Дрини ћуприја/ Проклета авлија*, прир. С. Гордић, Нови Сад 2010.
- Павић М., *Плава џамија*, [у:] *Српске приче*, Београд 1985.
- Павић М., *Андрић и једна песма из XVIII века*, [у:] *Историја, сталеж, стил*, Нови Сад 1985.
- Павић М., *Андрић данас*, [у:] *Роман као држава и други огледи*, прир. Ј. Павић, Београд 2005.
- Павић М., *Предео сликан чајем*, Београд 2012.

Стручна литература

- Belamarić J., *Ovum Struthionis, simboli aluzija na škerinji sv. Šimuna u Zadru (1380) i na pali Pieradella Francesceza Federica da Montefeltra*, „Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji“, 1992, 32.
- Гордић С., *Од локалне хронике до велике метафоре о свету и човеку*, [у:] *Антологијска едиција Десет векова српске књижевности: Пво Андрић I: На Дрини ћуприја/ Проклета авлија*, прир. С. Гордић, Нови Сад 2010.
- Делић Ј., *Сродност антипода*, „Књижевност“, 2002, бр. 10-11-12.
- Делић Ј., *Прича и поента. О поенти у причама Милорада Павића*, [у:] *Павићеви палимпсести: зборник радова*, ур. С. Дамјанов, Бајина Башта 2010.
- Егерић М., *Земља, људи и језик у „Коренима“*, [у:] *Дела и дани 2*, Нови Сад 1982.
- Живковић Д., *Лаза Лазаревић и Хајзеова „теорија о соколу“*, [у:] *Српска књижевност у европском оквиру*, Београд 2004.
- Зоговић М., *Књижевно-теоријска мисао барока у Италији XX века*, [у:] *Барок: књижевна теорија и пракса*, Београд 2007.
- Зонтаг С., *Болест као метафора*, прев. З. Миндеровић, Београд 1983.
- Михајловић Ј., *Живети за књижевност до последње струне свог ДНК*, [у:] *Павићеви палимпсести: зборник радова*, ур. С. Дамјанов, Бајина Башта 2010.
- Михајловић Михиз Б., *Пво Андрић: „Проклета авлија“*, [у:] *Од истог читаоца*, Београд 1956.

- Радуловић О., *Интертекстуална прожимања романа „На Дрини ћуприја“ и „Хазарског речника“*, [у:] *Андрићева ћуприја. Зборник*, ур. Б. Тошковић, Грац-Бања Лука-Београд 2013.
- Рудяков П., *Лик јунака који слуша код Андрића и Павића (Постмодернистичка верзија андрићевске традиције)*, [у:] *Модерно у прозном дискурсу српске књижевности 20. века*, књ. 1/23, Београд-Нови Сад-Тршић 1995.
- Таргаља И., *Приповедачева естетика. Прилог познавању Андрићеве поетике*, Београд 1979.
- Шутић М., *Андрићева прича о „естетском човеку“: један вид пишчеве архетипске естетике*, „Летопис Матице српске“, 2007, год. 183, књ. 479, св. 5.